

نماز: سازه‌ای روان‌شناختی در قرآن

محمد رضا حسن‌زاده توکلی^۱؛ محمدعلی مظاهری^۲
سید محمد غروی^۳؛ محمدعلی فیاض‌بخش^۴

چکیده

هدف: این مقاله با بررسی سازمان‌یافتگی نماز در بین سایر اعمال از منظر قرآن، در پی شناختن چستی نماز به عنوان سازه‌ای روان‌شناختی است. **روش:** با استفاده از تحلیل محتوا، آیات مرتبط با نماز در قرآن در سه مرحله بررسی شد. ابتدا این آیات به روش اکتشافی و استقرایی در ۱۵ مقوله طبقه‌بندی شد. سپس مقوله‌ای که بیشترین ارتباط را با مسئله پژوهش داشت، به طور مفصل بررسی و تا آنجا که ممکن بود از سایر مقوله‌ها برای فهم بیشتر یافته‌ها به صورت تکمیلی استفاده شد. **یافته‌ها:** تحلیل نشان داد نگاه قرآن به ساخت زندگی نمازگزار را می‌توان در قالب شبکه‌ای از مفاهیم با مرکزیت ایمان و تبلور آن در شش مفهوم بندگی خالصانه، صداقت، خشیت، خردورزی، عمل صالح و اجتنابها خلاصه کرد. **نتیجه‌گیری:** ساخت زندگی نمازگزار از منظر قرآن، توصیف‌کننده سازمان‌یافتگی بیرونی نماز است و ارتباط آن را با زندگی نمازگزار توضیح می‌دهد. در این ساخت، ایمان در سه محور رابطه با خدا (بندگی)، حقیقت (حق‌طلبی) و واقعیت (مسئولیت‌پذیری) جلوه‌گر می‌شود. پیش‌بینی می‌شود این الگو قادر خواهد بود نقش نماز را در ایجاد پتانسیلی در فرد برای رویارویی با مسائل زندگی بر محور ایمان توضیح دهد.

واژگان کلیدی: نماز، عبادت، نیایش، ایمان، قرآن.

♦ دریافت مقاله: ۹۱/۱۰/۱۳؛ تصویب نهایی: ۹۲/۰۶/۰۷.

۱. دکترای روانشناسی تربیتی؛ دانشگاه قرآن و حدیث (نویسنده مسئول) / آدرس: قم، دانشگاه قرآن و حدیث / نامبر:

Email:tavakoli114@yahoo.com / ۰۲۵۳۷۷۸۵۰۴۵

۲. دکترای روانشناسی بالینی، استاد روانشناسی دانشگاه شهید بهشتی.

۳. مدیر گروه روانشناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۴. دکترای علوم تربیتی؛ استادیار دانشگاه شهید بهشتی.

الف) مقدمه

اگر چه نیایش^۱ و پرستش^۲ به حیطة الهیات تعلق دارند، اما از این منظر که بخشی از رفتارهای انسان را پوشش می‌دهند، موضوع علم روان‌شناسی نیز خواهند بود؛ هم رفتارهای زیرمجموعه این دو، هم رفتارهایی که به نحوی با آنها در ارتباطند. بنابر این، توجه روان‌شناسانه به پرستش و نیایش می‌تواند به بررسی مجموعه‌ای وسیع از رفتارها و سازمان‌یافتگی آنها منجر شود.

هایلر^۳ (۱۹۳۲) نیایش را مهم‌ترین و واضح‌ترین جلوه ایمان دینی می‌داند (وولف، ۱۳۸۶؛ اسپیلکا^۴ و همکاران، ۱۳۹۰). اما بسیاری از تحقیقات روان‌شناسی، نیایش را در معنای محدود درخواست کردن چیزی در نظر گرفته‌اند (وولف، ۱۳۸۶). با این وجود، محققانی همچون جانسون^۵ (۱۹۵۳) میان نیایشی که ترفندی جادویی و مکانیکی برای پس زدن قوانین هستی تلقی می‌شود و نیایشی که تجربه‌ای پویا از هماهنگی درون و بیرون است و باعث می‌شود احساس تعلق به کلیتی بزرگ‌تر در آدمی تجدید شود و از تعارض و تنهایی برهد، تفاوت بسیاری قائلند (وولف، ۱۳۸۶). در این بین، نماز می‌تواند به عنوان عملی که در عین حال نوعی پرستش و گونه‌ای از نیایش محسوب می‌شود، در کانون توجه محقق روان‌شناس حضور یابد.

پرات^۶ (۱۹۲۰، ۱۹۲۶، ۱۹۵۰) برای کمک به تفکر درباره رابطه عوامل عینی و ذهنی در پرستش، سنخ‌شناسی ساده‌ای را پیشنهاد داده است. از نگاه وی، پرستش عینی^۸ می‌خواهد با موجودی فراطبیعی رابطه برقرار کرده، احتمالاً او را خرسند یا متأثر کند و پرستش ذهنی^۹ به دنبال آن است که در وهله نخست، نوعی حالت روانی خوشایند در نیایشگر پدید آورد (وولف، ۱۳۸۶). از طرفی پولوما^{۱۰} و پندلتون^{۱۱} (۱۹۹۱، ۱۹۸۹) سنخهای نیایش خودمانی، مراقبه‌ای،

1. Prayer
2. Worship
3. F. Heiler
4. D.M. Wulff (1997)
5. B. Spilka (2003)
6. P.E. Johnson
7. J.B. Pratt
8. Objective Prayer
9. Subjective Prayer
10. M.M. Poloma

نماز: سازه‌های روان‌شناختی در قرآن ♦ ۶۲۹

حاجتمندانه و آیین‌گرایانه را از هم متمایز کردند (اسپیلکا و همکاران، ۱۳۹۰؛ آرگایل، ۲۰۰۰). می‌توان پرسید: موقعیت نماز در این دستگاه مختصات چگونه ترسیم می‌شود؟

اسپیلکا و همکارانش بخشی از مشکل نظریه‌های روان‌شناختی درباره‌ی نیایش را به این واقعیت نسبت داده‌اند که پژوهشگران به جای توجه به محتوا و پدیدارشناسی نیایش، به همبسته‌های آن توجه کرده‌اند (اسپیلکا و همکاران، ۱۳۹۰). در ایران نیز بسیاری از پژوهشها از این منظر به بررسی روان‌شناسی نماز پرداخته‌اند. (ر.ک: اجلاس سراسری نماز، ۱۳۹۰/الف و ب؛ محمدی، ۱۳۸۹؛ وحدانی، ۱۳۸۹؛ رحیمی و نصیرزاده، ۱۳۸۴؛ نصیرزاده و همکاران، ۱۳۹۰؛ مهرمحمدی، ۱۳۸۷)

پژوهش حاضر می‌کوشد در شناخت واقعیت نماز سهمی ایفا کند و بر این باور استوار است که شناخت روان‌شناسانه نماز به رجوع به تجربه نمازخوانها و گردآوری ادراکها، احساسها و افکار آنها درباره‌ی این تجربه خلاصه نمی‌شود. حاصل فرایند یاد شده، «شناخت نمازخوان» هاست نه نماز. با چنین راهبردی می‌توان دریافت که نماز- به عنوان یک واقعیت خارجی- چگونه در ساختار روانی افراد مختلف درون‌سازی می‌شود، بی‌اینکه ماهیت واقعی آن مد نظر قرار گیرد. چنین پژوهشی، «نمازخوانها»ی مختلف را می‌شناساند؛ اما ذات و ماهیت نماز، بیرون از چارچوب روش شناختی آن باقی خواهد ماند.

در واقع؛ اگر هدف، شناخت حقیقت نماز باشد، تحقیق روی آزمودنی‌ها موقوف به مرحله‌ی پس از بررسی ذات نماز و به عنوان ادامه و دنباله‌ی آن خواهد بود. سؤال این نیست که افراد مختلف چگونه نماز را برای خود -قولاً و فعلاً- معنا می‌کنند، بلکه معنای حقیقی نماز -آن گونه که در دین معرفی شده است- مطرح است؛ یعنی حقیقت نماز چیست و این حقیقت چگونه با سازمان روانی و سبک و فلسفه‌ی زندگی فرد درمی‌آمیزد؟

سازه‌های روان‌شناختی به عنوان واقعیات فرضی مشاهده‌نشده‌ی تلقی می‌شوند که باور به آنها مجموعه‌ای از رفتارها و ارتباط آنها با مجموعه‌های رفتاری دیگر را قابل فهم خواهد کرد. واقعیت روان‌شناختی نماز نیز از این زاویه یک سازه‌ی علمی خواهد بود که در کانون

مجموعه‌ای از رفتارها قرار دارد و شناخت آن مستلزم تحلیل آن مجموعه و دستیابی به سازمان‌یافتگی عناصر آن است.

این مقاله با بررسی سازمان‌یافتگی نماز در بین سایر اعمال، در پی شناختن چستی نماز به عنوان سازه‌ای روان‌شناختی است. بررسی حاضر بر این اساس صورت می‌گیرد که: ۱. نماز توصیه دین اسلام است؛ ۲) منبع اصلی اسلام قرآن است و ۳. برای فهم واقعیت نماز در هر بُعد و از جمله روان‌شناختی آن، لازم است واقعیت توصیه شده آن در متن اصلی دین مبنا قرار گیرد. واضح است که در سطح عمل، گونه‌هایی از تفاوت‌های فردی به این واقعیت ملحق خواهد شد، اما این گونه‌گونی‌ها باید به عنوان فرع واقعیت اصلی و نه واقعیت مبنایی در نظر گرفته شود. به عبارتی؛ نماز یک واقعیت بیشتر ندارد که لازم است از راه بررسی متون اصلی دین شناخته شود؛ یعنی شناخت در مبدء. آنچه در سطح تفاوت‌های فردی مطرح است، تنوع و فاصله افراد از نماز توصیه شده است و این تنوع را که در عملکرد نمازخوانها ریشه دارد، نباید مبنای تقسیم‌بندی و گونه‌شناسی نماز در معنای حقیقی آن قرار گیرد.

نماز در معنای مصطلح در این پژوهش، نخستین بار در قرآن مطرح شده است. از این رو، قرآن به عنوان اصیل‌ترین سند، مبنای اصلی تحلیل قرار خواهد گرفت. در این سند، اطلاعات زیادی درباره نماز موجود است که می‌توان امیدوار بود با تحلیل نظام‌دار آنها به بینشهای تازه‌ای درباره حقیقت نماز از منظر روان‌شناختی دست یافت و به این سؤال پاسخ داد که: بر اساس چگونگی معرفی نماز در قرآن، چه فهمی از آن به عنوان سازه‌ای روان‌شناختی حاصل می‌آید؟

ب) روش

جامعه پژوهش مشتمل بر کلیه آیات شامل نماز است؛ یعنی تمامی آیاتی که واژه‌ای از ماده «صلو» در آنها به کار رفته، در تحقیق مشارکت داده شده‌اند. این ماده ۹۸ بار و در ۹۰ آیه در قرآن ظهور یافته است. اما واحد تحلیل تحقیق، آیه نیست؛ بلکه بحث مستقل شامل نماز است؛ به صورتی که گاهی کمتر و گاهی بیشتر از یک آیه را در بر می‌گیرد.

نماز: سازه‌ای روان‌شناختی در قرآن ♦ ۶۳۱

تحلیل این آیات به روش تحلیل محتوا و در سه مرحله صورت پذیرفت. در مرحله نخست، بر این اساس که ماده «صلو»، در چه بافت معنایی‌ای به کار رفته است، مقوله‌هایی به روش استقرایی شکل گرفت و برای هر آیه، مقوله یا مقوله‌های مرتبط مشخص شد. حاصل این مرحله، ۱۵ مقوله بود که توصیف اجمالی آنها در بخش یافته‌ها ارائه شده است. بعضی از این مقوله‌ها به طور مستقیم به سؤال تحقیق مربوطند، اما بعضی در ارتباط مستقیم با آن نیستند و صرفاً در مرحله بعد مفهومی‌سازی‌هاست که ممکن است به فهم بیشتر کمک کنند. بررسی اولیه نشان داد که نخستین مقوله دارای بیشترین ارتباط مفهومی با سؤال تحقیق و در بر دارنده حجم وسیعی از آیات است. همچنین این مقوله بسیاری از نکات مندرج در مقوله‌های دیگر را شامل می‌شود. از این رو، ابتدا به تحلیل گسترده آیات نخستین مقوله مبادرت شد (مرحله دوم). در مرحله سوم با مبنا قرار دادن اطلاعات به دست آمده از تحلیل مقوله نخست و کنار گذاشتن اطلاعات تکراری و اطلاعات نامربوط به سؤال پژوهش، از سایر مقوله‌ها اطلاعات تکمیلی استخراج شد.

از راهبردهای اتخاذ شده برای تأمین روایی^۱ و اعتبار^۲ این تحقیق، ارائه مثالهایی از مواد اولیه و نحوه استخراج اطلاعات از آنها در مقاله است تا تصور روشنی از نحوه تحلیل داده‌ها و امکان ارزشیابی عینی برای خواننده فراهم شود (هومن، ۱۳۸۵). دیگر اینکه، با گسترش دامنه مطالعه به تمامی آیات مرتبط با نماز، از خطر تکیه بیش از حد بر یک داده خاص و سوگیری در استنتاج، اجتناب شد؛ روشی که می‌توان آن را نوعی سه‌سویه‌سازی^۳ دانست. (گال^۴ و همکاران، ۲۰۰۳)

ج) یافته‌ها

همان طور که در روش تحقیق بیان شد، تحلیل داده‌های پژوهش در سه مرحله صورت پذیرفت:

1. Validity
2. Reliability
3. Triangulation
4. M.D. Gall

۱. استخراج مقوله‌ها

پس از استخراج آیات مشتمل بر واژه‌های هم‌خانواده با صلوة، در گام بعدی بر این اساس که واژه مذکور در هر آیه در چه بافت معنایی‌ای به کار رفته است، مقوله‌هایی به روش استقرایی شکل گرفت و برای هر آیه، مقوله یا مقوله‌های مرتبط مشخص شد. در ادامه، مقوله‌های مزبور در محدوده ظرفیت این مقاله معرفی خواهند شد؛ با این توضیح که تمرکز اصلی مقاله روی مقوله نخست است و به سایر مقوله‌ها از زاویه تکمیل اطلاعات به دست آمده از این مقوله نگریسته خواهد شد.

این مقولات در نخستین سطح تحلیل، شامل ۱۵ مورد ذیل می‌باشند:

(یک) یک ویژگی - بخشی از توصیف: این مقوله با در بر داشتن ۳۵ مورد از آیات (به عبارت بهتر: ۳۵ آیه که هر یک نماینده یک بحث مستقل شامل نماز هستند)، وسیع‌ترین مقوله است. آیات طبقه‌بندی شده در این مقوله در خلال توصیف گروهی از افراد به مجموعه‌ای از ویژگی‌ها به اقامه نماز توسط آنها نیز اشاره می‌کنند. به عنوان نمونه آیات این مقوله، می‌توان از ۱۱ آیه ابتدای سوره مؤمنون یاد کرد.

(دو) یک ویژگی - زیرمجموعه گروهی از توصیه‌ها: این مقوله شامل ۲۳ آیه، که در آنها توصیه‌هایی به صورت مجموعه‌ای ارائه شده و اقامه نماز یکی از آنهاست. برای مثال آیه ۴۳ سوره بقره (وَ أَقِمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ ارْكَعُوا مَعَ الرَّكْعِينَ؛ و نماز را بر پا دارید و زکات را بدهید و با رکوع‌کنندگان رکوع کنید) در این مقوله قرار دارد.

بررسی اولیه آیات این مقوله نشان می‌دهد بسیاری از ویژگی‌های یاد شده در آنها با مقوله «بخشی از توصیف» مشترک است. بنابر این، می‌توان به این راهبرد اندیشید که ابتدا مقوله نخست به تفصیل تحلیل شود و به دنبال آن، مقوله حاضر از لحاظ در بر داشتن اطلاعات بیشتر مورد نظر قرار گیرد.

(سه) توصیه محوری: در آیات این مقوله، نماز به عنوان توصیه محوری عنوان شده و جایگاه نماز در بین سایر توصیه‌های مطرح شده در این آیات، فراتر از صرف یکی از عناصر یک مجموعه است. این مقوله شامل هفت آیه است. برای نمونه می‌توان از آیه ۲۳۸ سوره بقره

نماز: سازه‌ای روان‌شناختی در قرآن ♦ ۶۳۳

(حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ؛ بر نمازها و نماز میانه مواظبت کنید و خاضعانه برای خدا به پا خیزید) یاد کرد.

چهار) ذکر پیامد: این مقوله چهار آیه را شامل می‌شود که حاوی عبارات بیانگر نتیجه اقامه نمازند. نمونه این آیات، آیه ۴۵ سوره عنکبوت است (اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ؛ آنچه از کتاب به سوی تو وحی شده است بخوان و نماز را برپا دار که نماز از کار زشت و ناپسند باز می‌دارد و قطعاً یاد خدا بالاتر است و خدا می‌داند چه می‌کنید).

پنج) گونه‌ای از نماز به عنوان بخشی از توصیف: پنج آیه تحت این مقوله، ضمن توصیف گروهی از افراد، به نوع نماز آنها نیز میان سایر ویژگی‌ها اشاره می‌کند. این آیات با نگاه به نماز از منظری متفاوت، شناخت از نماز و ویژگی‌های مرتبط با آن را گسترش می‌دهد. برای نمونه می‌توان از آیه ۵۴ سوره توبه یاد کرد (وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَىٰ وَلَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ؛ و هیچ چیز مانع پذیرفته شدن انفاقهای آنان نشد جز اینکه به خدا و پیامبرش کفر ورزیدند و جز با [حال] کسالت نماز به جا نمی‌آوردند و جز با کراهت انفاق نمی‌کنند).

شش) ذکر پیامد یک مجموعه شامل نماز: این آیات نتیجه مجموعه‌ای از ویژگی‌ها را که اقامه نماز در بین آنهاست بیان می‌کند و ۹ آیه را در بر می‌گیرد. نمونه آیات این مقوله، آیه ۲۷۷ سوره بقره است (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ؛ کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده و نماز بر پا داشته و زکات داده‌اند، پاداش آنان نزد پروردگارشان برای آنان خواهد بود؛ و نه بیمی بر آنان است و نه اندوهگین می‌شوند).

هفت) احکام: این آیات اشاره به احکام نماز یا سایر احکامی که به نحوی با نماز در ارتباط هستند می‌پردازد. این مقوله شامل ۱۴ آیه است که می‌توان به عنوان مثال به آیه ۱۰۳ سوره نساء اشاره کرد (فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَاقْعُدُوا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا؛ چون نماز را به جای آورید خدا را [در همه حال] ایستاده و نشسته و بر پهلوآرمیده یاد کنید پس چون آسوده‌خاطر شدید نماز را [به طور کامل] به پا دارید زیرا نماز بر مؤمنان در اوقات معین مقرر شده است).

هشت) *اسرار*: در این آیات، عباراتی قرار دارد که به نظر می‌رسد حاوی اشارات رمزشناسانه درباره نمازند. آیاتی که به نظر می‌رسد به اسرار متافیزیکی، عرفانی و ... اشاره داشته باشند یا ممکن است چنین تلویحاتی داشته باشند، در این مقوله فهرست شده‌اند. تعداد آیات این مقوله، پنج مورد است که برای نمونه می‌توان به آیه ۷۸ اسراء (أَقِمِ الصَّلَاةَ لِلدُّوْكَ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا؛ نماز را از زوال آفتاب تا نهایت تاریکی شب برپا دار و [نیز] نماز صبح را زیرا نماز صبح همواره [مقرون با] حضور [فرشتگان] است) اشاره کرد. اشاره به مشهود بودن نماز صبح، مسائلی را در باب اسرار عرفانی و متافیزیکی نماز مطرح می‌کند که باید با مراجعه به روایات و گفته‌های مفسران بدان پرداخته شود.

نه) به عنوان هدف: در سه آیه مندرج در این مقوله، بر پا داشتن نماز به عنوان هدفی که از یک سری اعمال و برنامه‌ها تعقیب می‌شود، معرفی شده است. ویژگی این برنامه‌ها، پرهیزینه بودن آنهاست، مواردی که شامل سکونت دادن خانواده در بیابانی لم‌یزرع توسط یک پیامبر (ابراهیم، ۳۷)، تشکیل حکومت (حج، ۴۱) و دعا برای توفیق برپاکننده نماز بودن (ابراهیم، ۴۰) می‌شود. تلویح این مقوله، برجسته کردن جایگاه نماز به عنوان عملی است که برپا داشتن آن شایسته صرف انواع هزینه‌هاست.

ده) بررسی خاص: این مقوله شامل آیاتی است که به نظر می‌رسد بررسی ویژه آنها به شناخت بعد روان‌شناختی نماز کمک خاص می‌کند. در طول تحلیل به نظر رسید که این شش آیه هر یک توجه جداگانه‌ای را می‌طلبند و ممکن است بررسی انحصاری آنها برای شناخت بُعد روان‌شناختی نماز تلویحات ویژه‌ای داشته باشد. تعدادی از این آیات به تناسب سؤال تحقیق، در بخش استفاده تکمیلی از مقوله‌ها به تفصیل بیشتر مورد نظر قرار گرفت.

یازده) بازخورد^۱ نسبت به نماز: در تنها آیه‌ای که در این مقوله جای گرفته (مائده، ۵۸)، بازخورد گروهی از افراد نسبت به دعوت به نماز توصیف شده است که تحلیل و علت‌شناسی آن می‌تواند فهم از نماز و کنش‌وری آن را افزایش دهد (وَ إِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوا هُزُوءًا وَ لَعِبًا ذَلِكِ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ؛ و هنگامی که [به وسیله اذان مردم را] به نماز می‌خوانید آن را به

نماز: سازه‌ای روان‌شناختی در قرآن ♦ ۶۳۵

مسخره و بازی می‌گیرند؛ زیرا آنان مردمی‌اند که نمی‌اندیشند). بازخورد یاد شده تمسخر و به بازی گرفتن نماز توسط برخی از افراد به هنگام مشاهده دعوت مؤمنان برای نماز است. نکته‌ای که می‌تواند ظرفیت روان‌شناختی داشته باشد این است که آیه ریشه این بازخورد را عدم تعقل معرفی کرده است.

دوازده) برخوردار شیطان با نماز: این مقوله بیانگر عمل شیطان در قبال نماز و شامل یک آیه است (مائده، ۹۱). با توجه به اشاره به رفتار موجودی غیبی در قبال نماز، تحلیل این آیه ممکن است به فهم جنبه‌های ماورایی نماز کمک کند.

سیزده) صلوة در معنایی غیر از نماز: در هفت آیه این مقوله، واژه صلوة در معنایی غیر از نماز به کار رفته است. در اغلب موارد این معنا «دعا» و در یک مورد (حج، ۴۰)، پرستشگاه است. معنای خاص صلوات بر پیامبر و صلوات خداوند و ملائکه بر مؤمنان، در واژه‌شناسی قرآن نیز مستلزم بحثی مبسوط و جداگانه است.

چهارده) نماز سایر موجودات: تنها آیه این مقوله، از نماز موجوداتی غیر از انسان سخن می‌گوید. (النور، ۴۱): أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَّاتٍ كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ؛ آیا ندانسته‌ای که هر که [و هر چه] در آسمانها و زمین است برای خدا تسبیح می‌گویند و پرندگان [نیز] در حالی که در آسمان پر گشوده‌اند [تسبیح او می‌گویند] همه ستایش و نیایش خود را می‌دانند و خدا به آنچه می‌کنند داناست). در تفسیر این آیه گفته شده است: «مراد از نماز در جمله کُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَ تَسْبِيحَهُ دعای موجودات است» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۱۸۷). بنابر این، مقوله حاضر در تحلیل نهایی به مقوله «صلوة در معنایی غیر از نماز» ملحق می‌شود.

پانزده) روایت ماجرای خاص: در دو آیه‌ای که در این مقوله جای دارند (آل عمران، ۳۹ و مائده، ۵۵)، ماجرای خاص روایت شده و ضمن این روایت، از خواندن نماز توسط قهرمان داستان حکایت شده است.

جدول ۱، آیات مندرج در هر مقوله را نشان می‌دهد.

جدول ۱: فهرست آیات مندرج در هر مقوله

شماره	عنوان مقوله	تعداد	آدرس آیات
۱	یک ویژگی - بخشی از توصیف	۳۵	البقره، ۳- البقره، ۱۷۷- البقره، ۲۷۷- النساء، ۱۶۲- المائدة، ۵۵- الأعراف، ۱۷۰- الأنفال، ۳- التوبة، ۵- التوبة، ۱۱- التوبة، ۱۸- التوبة، ۷۱- الرعد، ۲۲- مريم، ۵۹- الحج، ۴۱- النمل، ۳۰- لقمان، ۴- فاطر، ۱۸- فاطر، ۲۹- الشورى، ۳۸- البينة، ۵- الأنبياء، ۷۳- الحج، ۳۵- النور، ۳۷- المعارج، ۲۲- المدثر، ۴۳- مريم، ۵۵- الأنعام، ۹۲- المؤمنون، ۲- المعارج، ۲۳- المعارج، ۳۴- الأنعام، ۱۶۲- المؤمنون، ۹- القيامة، ۳۱- العلق، ۱۰- الأعلى، ۱۵
۲	یک ویژگی - زیرمجموعه گروهی از توصیها	۲۳	البقره، ۴۳- البقره، ۸۳- البقره، ۱۱۰- النساء، ۷۷- المائدة، ۱۲- الأنعام، ۷۲- يونس، ۸۷- إبراهيم، ۳۱- الحج، ۷۸- النور، ۵۶- العنكبوت، ۴۵- الروم، ۳۱- لقمان، ۱۷- الأحزاب، ۳۳- المجادلة، ۱۳- المزمل، ۲۰- البينة، ۵- البقره، ۴۵- البقره، ۱۵۳- مريم، ۳۱- مريم، ۵۵- الكوثر، ۲- البقره، ۱۲۵
۳	توصیه محوری	۷	هود، ۱۱۴- البقره، ۲۳۸- طه، ۱۴- العنكبوت، ۴۵- البقره، ۴۵- البقره، ۲۳۸- طه، ۱۳۲
۴	ذکر پیامد	۴	هود، ۱۱۴- العنكبوت، ۴۵- طه، ۱۴- هود، ۸۷
۵	گونه‌ای از نماز، بخشی از توصیف	۵	التوبة، ۵۴- النساء، ۱۴۲- الماعون، ۵- الأنفال، ۳۵- الماعون، ۴
۶	ذکر پیامد یک مجموعه شامل نماز	۹	البقره، ۲۷۷- المائدة، ۱۲- الأعراف، ۱۷۰- الرعد، ۲۲- مريم، ۵۹- النور، ۵۶- فاطر، ۱۸- فاطر، ۲۹- البقره، ۱۵۳
۷	احکام	۱۴	النساء، ۴۳- النساء، ۱۰۲- النساء، ۱۰۳- الإسراء، ۷۸- البقره، ۲۳۸- النساء، ۱۰۱- المائدة، ۶- المائدة، ۱۰۶- الجمعة، ۱۰- الإسراء، ۱۱۰- التوبة، ۸۴- النور، ۵۸- النساء، ۱۰۲- الجمعة، ۹
۸	اسرار	۵	الإسراء، ۷۸- البقره، ۲۳۸- المائدة، ۶- طه، ۱۳۲- الجمعة، ۹
۹	به عنوان هدف	۳	إبراهيم، ۳۷- إبراهيم، ۴۰- حج، ۴۱
۱۰	بررسی خاص	۶	العنكبوت، ۴۵- هود، ۸۷- فاطر، ۱۸- المائدة، ۵۵- البقره، ۴۳- النساء، ۷۷
۱۱	بازخورد نسبت به نماز	۱	المائدة، ۵۸
۱۲	برخورد شیطان با نماز	۱	المائدة، ۹۱

نماز: سازه‌ای روان‌شناختی در قرآن ❖ ۶۳۷

شماره	عنوان مقوله	تعداد	آدرس آیات
۱۳	صلوة در معنایی غیر از نماز	۷	التوبة، ۱۰۳- الأحزاب، ۵۶- التوبة، ۹۹- البقرة، ۱۵۷- الحج، ۴۰- الأحزاب، ۵۶- الأحزاب، ۴۳
۱۴	نماز سایر موجودات	۱	النور، ۴۱
۱۵	روایت ماجرای خاص	۲	المائدة، ۵۵- آل عمران، ۳۹

۲. تحلیل مقوله نخست

از آنجا که مسئله اصلی این پژوهش، شناخت نماز به عنوان سازه‌ای روان‌شناختی و بر اساس چگونگی ذکر آن در میان سایر اعمال و ویژگی‌ها در قرآن است، بررسی مقوله نخست که در بر دارنده آیاتی است که نماز در آنها بخشی از توصیف گروهی از افراد را شامل می‌شود، در قلب تحلیل داده‌ها قرار می‌گیرد. دلیل دیگر توجه خاص به این مقوله، وسعت آن در مقایسه با سایر مقوله‌هاست. این مقوله با ۳۵ آیه، بیش از ثلث آیات درباره نماز را شامل می‌شود.

در گام نخست، ویژگی‌های مطرح شده در آیات مندرج در این مقوله استخراج شدند. ضمن فرایند تکمیل فهرست ویژگی‌ها، در مواردی که مفهومی واحد با الفاظ مختلفی بیان شده بود، یکی از مفاهیم که جنبه کلی‌تری داشت برای درج در فهرست برگزیده شد. در نهایت، فهرست مفاهیم به ۶۳ مفهوم نسبتاً مستقل بالغ شد. بسیاری از این مفاهیم، بدون تمایزی از لحاظ جایگاه علت و معلولی، در یک ساختار عطفی هم‌عرض در آیات به کار رفته بودند. اما در بعضی از موارد نیز ساختار نحوی آیات، تمایز بین پیامدها و پیامدها را ممکن می‌ساخت. به این ترتیب، فهرست مفاهیم به دو قسمت تقسیم شد: ویژگی‌های هم‌عرض با نماز (شامل ۴۹ مفهوم) و ویژگی‌هایی که به عنوان پیامد یک سری ویژگی - که نماز هم بین آنهاست - ذکر شده‌اند. فهرست پیامدها شامل ۱۴ مفهوم است.

از آنجا که ویژگی‌های هم‌عرض با سؤال تحقیق تناسب بیشتری دارند، تحلیل اصلی روی آنها متمرکز شد و بررسی پیامدها به استفاده تکمیلی از آنها پس از دستیابی به سازمان‌یافتگی معنایی ویژگی‌های هم‌عرض موکول شد.

جدول ۲: دسته‌بندی ویژگی‌های یادشده در آیات مقوله نماز به عنوان بخشی از توصیف بر اساس فراوانی حضور

ویژگی	فراوانی تکرار در آیات	ویژگی	فراوانی تکرار در آیات
		اقامه نماز (حفاظت از نماز...)	۳۱
دفع بدی با نیکی		اتفاق (و نظایر آن مانند: زکات، صدقه و ...)	۲۳
اطاعت از خدا و رسول		ایمان به آخرت	۹
ادای شهادت		ایمان به قرآن، تمسک به قرآن	۴
نترسیدن از غیر خدا		ایمان به خدا	۴
هدایتگری		وفای به عهد (خدا یا مطلق)	۴
دریافت الهام یا وحی		ایمان (مطلق)	۳
مورد خشنودی خدا بودن		صبر	۳
توبه		پاکدامنی	۳
ژاژخایی (-)		ترس از سوء حساب، ترس از عذاب، ...	۳
عمل صالح		ایمان به کتابهای آسمانی دیگر	۲
راسخاں در علم	۱	مراعات امانت	۲
تلاوت قرآن		توکل بر خدا	۲
اجتناب از کبائر		لرزه قلب هنگام یاد خدا	۲
اجتناب از فحشا		افزایش ایمان هنگام شنیدن آیات	۲
گذشت هنگام خشم		خشیت از خدا	۲
استجاب نسبت به خدا		امر به معروف و نهی از منکر	۲
شورایی بودن امرشان		یاد خدا	۲
یارگیری		ایمان به غیب	۱
بندگی خالصانه		ایمان به پیامبران	۱
خالص کردن دین		ایمان به فرشتگان	۱
فریفته تجارت و بیع نشدن		صداقت	۱
نیت خدایی		عدم پیمان شکنی	۱
تصدیق		یصلون ما امر الله به ان یوصل	۱
تکبر			
تزکیه			

ویژگی‌های هم‌عرض با نماز بر حسب فراوانی تکرار، در جدول ۲ گزارش شده‌اند. ملاحظه می‌شود که بیشترین هم‌ایندی با نماز، مربوط به اتفاق (یا نظایر آن) و پس از آن، ایمان به آخرت است. اما آنچه بیش از بررسی مجزای ویژگی‌ها اهمیت دارد، شبکه مفهومی‌ای است که این مفاهیم در کنار هم تشکیل می‌دهند. استخراج این شبکه، به فهم نگاه قرآن به نماز و

نماز: سازه‌ای روان‌شناختی در قرآن ۶۳۹

جایگاه آن در پهنه زندگی و در میان سایر اعمال کمک شایانی می‌کند. شاهدهی بر اینکه قرآن نماز را در منظری ساختاری معرفی کرده است، حجم بالای آیاتی است که در مقوله حاضر (نماز به عنوان بخشی از توصیف) قرار دارند.

در گام دوم، فهرست ویژگی‌ها به نحوی بازآرایی شد که مفاهیمی که دارای فاصله مفهومی کمتری‌اند، در کنار هم قرار گیرند. به این ترتیب که با چندین بار مرور، فهرست واژه‌هایی که از لحاظ مفهوم نزدیک به هم می‌رسیدند؛ به نحوی که مجاور هم قرار بگیرند، جابه‌جا می‌شدند و این از سرگیری تا جایی که با مرور نیازی به جابه‌جایی بیشتر احساس نشود، تکرار شد. این روش را می‌توان معادل کیفی نخستین گام در الگوریتم تحلیل خوشه‌ای به شمار آورد. برای مثال؛ ایمان به خدا، ایمان به غیب و ایمان به آخرت و همچنین بندگی خالصانه، فریفته تجارت و بیع نشدن، یاد خدا، نیت خدایی، توکل بر خدا در کنار هم قرار گرفتند.

گفتنی است که در این مرحله، ادعا نمی‌شود که تنظیم فهرست بر اساس فاصله‌های مفهومی از دقت کامل برخوردار است. در واقع؛ نیازی هم به یک دقت کامل ریاضی نیست؛ چرا که هدف از این مرحله صرفاً تسهیل عملیات مرحله بعد (کشف مفاهیم مرتبط با هم) و همین حد از دقت برای نیل به این منظور کافی است. هر گام از این تحلیل، اطلاعات مرحله قبل را دریافت می‌کند و در سطح بالاتری از دقت پرورش می‌دهد. از آنجا که مقصود از این تحلیل محصول نهایی است، نیازی به بازگشت به مراحل پیشین و تصحیح وسواس گونه آنچه در مراحل بعدی تصحیح شده است، وجود ندارد.

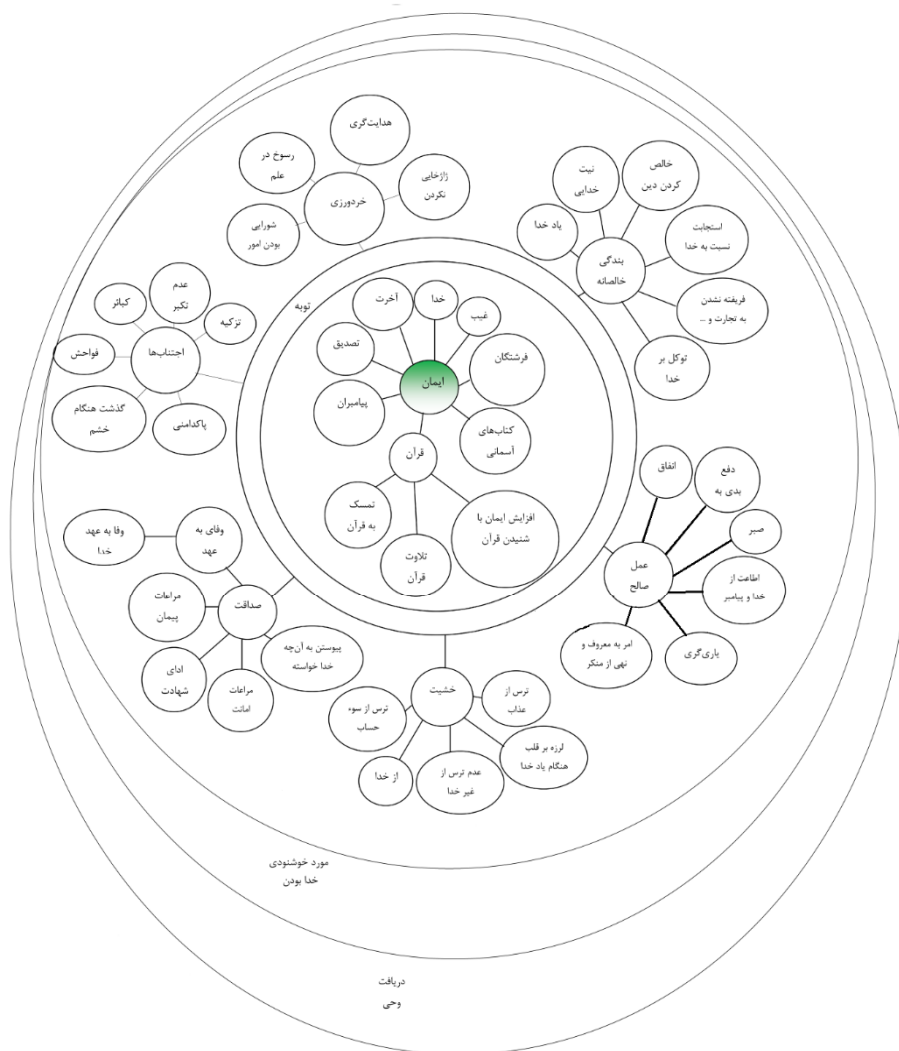
گام سوم عبارت بود از گروه‌بندی مفاهیم دارای وجه اشتراک زیاد با هم و در هر گروه، مشخص کردن مفهومی که قابلیت قرار گرفتن در مرکز را داشت. در بعضی از موارد که هیچ یک از مفاهیم از چنین جایگاهی برخوردار نبود، مفهومی تازه برای نامگذاری وجه مشترک آن دسته ابداع شد.

حاصل این عملیات، دسته‌بندی ۴۹ ویژگی مرتبط با نماز، در هفت مقوله کلی (ایمان، بندگی خالصانه، صداقت، خشیت، خردورزی، عمل صالح، اجتنابها) به انضمام سه مورد منفرد (الهام، مورد خشنودی خدا بودن، توبه) بود.

گام چهارم به بررسی سازمان‌یافتگی ۴۹ ویژگی در قالب هفت مقوله به دست آمده اختصاص یافت. در مقایسه هفت دسته، مشخص شد که مفهوم ایمان نسبت به سایر مفاهیم از مرکزیت و جایگاه زیربنایی برخوردار است. بنابر این، می‌توان آن را به عنوان مفهوم محوری‌ای که سایر ویژگی‌ها از آن منشعب می‌شوند در نظر گرفت. به این ترتیب، شش دسته دیگر می‌توانند به عنوان شعاعهایی از مفهوم ایمان در شبکه گنجانده شوند.

سه مفهوم منفرد الهام، مورد خشنودی خدا بودن و توبه، علاوه بر اینکه در هیچ یک از مقوله‌های هفت‌گانه نمی‌گنجد، از لحاظ ماهیت نیز با ۴۶ مفهوم دیگر متفاوتند. هیچ یک، ویژگی‌ای در کنار سایر ویژگی‌ها نیستند. الهام و مورد خشنودی خدا بودن در افقی بالاتر از سایر مفاهیم قرار دارند؛ به طوری که مورد خشنودی خدا بودن، نتیجه نهایی سایر ویژگی‌ها محسوب می‌شود و الهام، موهبت خاصی است که به پیامبران (انبیاء، ۷۳) که در سایر ویژگی‌ها به کمال رسیده‌اند ارزانی شده است. بنابر این، در شبکه مفاهیم، ویژگی «مورد خشنودی خدا بودن» باید به نحوی که نتیجه سایر ویژگی‌ها باشد و «الهام» به عنوان نتیجه نهایی تمامی ویژگی‌ها ترسیم شود.

تفاوت ویژگی توبه با سایر ویژگی‌ها در این است که به جای اینکه یک ویژگی متمایز و هم‌عرض با سایر ویژگی‌ها باشد، یک مفهوم‌گذاری است. شبیه پلی است که ایمان را به عمل صالح و سایر ویژگی‌ها هدایت می‌کند. بنابر این، در شبکه مفهومی، به توبه جایگاه برزخ بین ایمان و سایر ویژگی‌ها اختصاص خواهد یافت. این ترسیم دارای این تلویح است که هر بازگشت یا- به اصطلاح روان‌شناسی- تغییر در رفتار، نوعی توبه است. بنابر این، هر جلوه‌گری‌ای از ایمان که در هر زاویه‌ای از رفتار تبلور می‌یابد، حرکتی است که می‌توان نقطه عزیمت آن را توبه نامید.

نمودار ۱: شبکه مفهومی ویژگی‌های مرتبط با نماز در قرآن

به این ترتیب، سازمان‌یافتگی ویژگی‌های مرتبط با نماز در قالب یک شبکه مفهومی قابل تجسم است که در نمودار ۱ به تصویر کشیده شده است. گفتنی است که این شبکه تا این نقطه از تحلیل، صرفاً یک نظام طبقه‌بندی مفهومی محسوب می‌شود و انواع و اقسام روابط بین مفاهیم و تأثیر و تأثرها را در بر نمی‌گیرد.

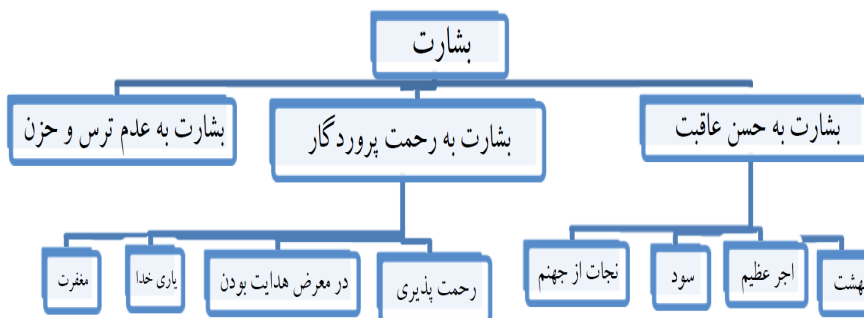
نکته قابل توجه اینکه، در قرآن علاوه بر ذکر نماز به عنوان یک ویژگی در کنار سایر ویژگی‌ها، به شکل مجموعه‌ای و ساختاری نیز از آن یاد شده است. در بعضی از آیات، افرادی با گروهی از ویژگی‌ها «مصلین» نامیده شده‌اند. این عنوان در سوره معارج در یک چارچوب مثبت و در سوره‌های مدثر و ماعون در چارچوبی منفی به کار رفته است. برای احتراز از اطناب این نوشتار از ذکر جزئیات تحلیل محتوای این آیات صرف نظر شد. به طور خلاصه عنوان مصلین در قرآن برای افرادی با چهار ویژگی عمده به کار رفته است: اقامه نماز، انفاق، ایمان به آخرت و حق طلبی. مصادیق حق طلبی مذکور در این آیات، عبارتند از: وفای به عهد، مراعات امانت، پاکدامنی، ترس از سوء حساب، ترس از عذاب، ادای شهادت، عدم خوض و عدم ریا.

مقایسه این ویژگی‌ها با شبکه مفاهیم مندرج در نمودار ۲، نشان می‌دهد از هر یک از خوشه‌های مفهومی هفت‌گانه، حداقل یک عنصر در این نمونه حضور دارد. تنها مورد استثنا، خوشه بندگی خالصانه است که شاید بتوان مضمون آن را در «الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ» مستتر یافت. بدین ترتیب، ویژگی‌های مصلین را می‌توان زیرمجموعه‌ای از شبکه مفهومی دانست که حکم نمونه‌ای معرف از آن را دارد.

۳. استفاده تکمیلی از سایر مقوله‌ها

تحلیل پیامدها نشان داد که پیامد نماز و ویژگی‌های هم‌گروه با آن، در کلی‌ترین شکل، انواعی از بشارت است. انواعی که به سه مقوله کلی «بشارت به حسن عاقبت»، «بشارت به رحمت پروردگار» و «بشارت به عدم حزن و ترس» قابل تقسیم است (نمودار ۲). این پیامدها در سطح بعدی به ۱۴ مورد تقسیم می‌شوند که از بین آنها، «رحمت‌پذیری»، «در معرض هدایت خدا بودن» و «عدم ترس و حزن» ظرفیت بررسی بیشتر روان‌شناختی را دارد.

نمودار ۲: دسته‌بندی مفاهیم ذکر شده به عنوان پیامد گروه‌ویژگی‌های شامل نماز

از بین مفاهیم مطرح‌شده در مقوله «نماز به عنوان عضوی از مجموعه توصیه‌ها»، تنها دو مفهوم «تقوا» و «نماز به عنوان شکرانه» در شبکه مفهومی حضور ندارند. با توجه به اینکه در برخی موارد مربوط به مقوله بخشی از توصیف، از کل مجموعه با عنوان «متقین» یاد شده است (نظیر بقره، ۳) می‌توان مفهوم تقوا را در قالب ویژگی‌های آن در شبکه مفهومی مندرج دانست. اما مفهوم خواندن نماز به عنوان یک شکرانه - که از سوره کوثر استنباط می‌شود - تازگی دارد و در مقایسه با مفاهیم مندرج در شبکه مفهومی از بُعد دیگری حکایت دارد. نیت شکرگزارانه مفهومی است که یکی از انگیزش‌های منجر به نماز را توصیف می‌کند.

اینکه قرآن ریشه بازخورد تمسخرآمیز نسبت به نماز را عدم تعقل معرفی کرده است (مائده، ۵۸)، بر اهمیت جایگاه خردورزی در شبکه مفهومی (نمودار ۱) تأکید می‌کند.

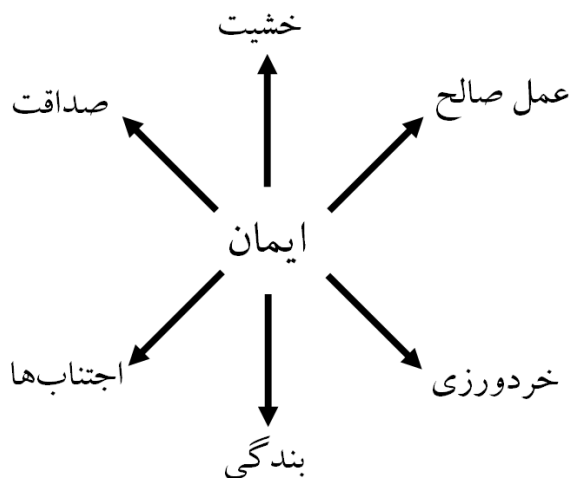
در آیه ۱۸ سوره فاطر، تأثیرپذیری از تنذیر پیامبر(ص)، به خشیت از پروردگار و اقامه نماز مشروط شده است (إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ؛ [تو] تنها کسانی را که از پروردگارشان در نهان می‌ترسند و نماز برپا می‌دارند هشدار می‌دهی). سخن گفتن از نماز در این بافت، پشتوانه‌ای است برای این نظر که برون‌داد نماز یک نوع آمادگی برای خوب بودن است. به بیان دیگر نماز زمینه‌ای ایجاد می‌کند که باید با تلاش‌های دیگر ادامه یابد و تکمیل شود.

رابطه نماز با شبکه مفهومی با دقت در آیات مقوله گونه‌ای از نماز به عنوان بخشی از توصیف، روشن‌تر خواهد شد. تعدادی از آیات با مذمت گونه‌هایی از نماز، بر شرط کیفیت برای تأثیرگذاری نماز تأکید می‌کنند. در مواردی نماز با کسالت و ریا، عامل خروج فرد از

عناوینی چون مؤمن قلمداد شده است (نساء، ۱۳۲). به علاوه، چنین نمازی در کنار عدم ایمان به خدا و پیامبر و انفاق از روی کراهت، به عنوان پیش‌زمینه‌های پذیرفته نشدن انفاق قلمداد شده است (توبه، ۵۴).

بحث و نتیجه‌گیری

مهم‌ترین یافته این پژوهش، منظومه‌ای از ویژگی‌ها با مرکزیت ایمان است که می‌توان آن را ساخت زندگی نمازگزار از منظر قرآن نامید. در این منظومه، ایمان در سه محور جلوه‌گر می‌شود: رابطه با خدا، رابطه با حقیقت و رابطه با واقعیت. محور رابطه با خدا در یک سو به عظمت خداوند اشاره دارد و سوی دیگر آن جلوه‌گر نیازمندی و اتکای بنده به خداوند است. رابطه با حقیقت در قالب اتخاذ رویکردی عاقلانه و در عین حال صادقانه تبلور می‌یابد. در نهایت، رابطه با واقعیت خود را در قالب مبادرت به اعمال مثبت و اجتناب از اعمال منفی نشان می‌دهد (نمودار ۳). سه محور یاد شده را می‌توان با عناوین بندگی، حق‌طلبی و مسئولیت‌پذیری نیز نامید.

نمودار ۳: ساخت زندگی نمازگزار از منظر قرآن

در چارچوب این پژوهش آنچه در نمودار ۳ به تصویر کشیده شده، معرف ساخت بیرونی نماز است. اما نگاهی به مضامین به کار رفته در نماز، فرضیه قابلیت این الگو برای

نماز: سازه‌ای روان‌شناختی در قرآن ♦ ۶۴۵

تجسم بخشیدن به ساخت درونی آن را نیز مطرح می‌کند. بررسی ساخت درونی نماز و توازی آن با ساخت بیرونی، به مجالی دیگر موکول می‌شود. الگوی به دست آمده در این پژوهش، جنبه روان‌شناختی نماز را از زاویه ایفای نقش در برپایی منظومه‌ای از ویژگی‌ها در زندگی نمازگزار تعریف می‌کند.

ویژگی‌های زندگی نمازگزار حول هفت مفهوم مرکزی قابل جمعند. این هفت مفهوم نیز به نوبه خود منظومه‌ای را با مرکزیت ایمان تشکیل می‌دهند. با توجه به اینکه ویژگی‌های استخراج شده از آیات معرفی‌کننده مصلین، زیرمجموعه‌ای معرف از مفاهیم مندرج در ساخت زندگی نمازگزار را تشکیل می‌دهند، می‌توان این فرض را پیش کشید که ساخت مزبور به نحو اجمال در خود نماز موجود است و با تکرار نماز می‌تواند تقویت شود و با پیوند یافتن نماز با زندگی، به سایر اعمال و موقعیتها گسترش یابد. به این ترتیب، یکی از کنشهای نماز، فراهم آوردن موقعیتی برای پیوند یافتن این ویژگی‌ها در یک منظومه واحد و با محوریت ایمان است.

نگاه به نماز به عنوان سازه‌ای روان‌شناختی که ساخت بیرونی آن شامل مفاهیمی با مرکزیت ایمان است با معنای واژه صلوٰه در منابع دینی هماهنگی دارد. معنای اصلی و جامع صلوٰه، انعطاف است (قرشی بنایی، ۱۳۷۱؛ طباطبایی، ۱۳۷۴). این مفهوم در کاربرد اصطلاحی این واژه نیز ملحوظ است که «توجه و انعطافی است از بنده به خدا، همان‌طور که از خدا به بنده. و آن در واقع؛ یادآوری مخصوص خدا و رو کردن به سوی خدای عز و جل است با کیفیتی که شرع بیان داشته». (قرشی بنایی، ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۴۸)

آنچه درباره نقش برپاکننده نماز در زندگی نمازگزار بیان شد، با مضمون روایاتی چون: «الصَّلَاةُ عَمُودُ دِينِكُمْ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۳: ۵۴) هماهنگ است.

جایگاه توبه در ساخت زندگی نمازگزار به عنوان گذرگاهی که ایمان در گذر از آن به اشکال گوناگونی جلوه‌گر می‌شود، با آنچه طباطبایی پیرامون گستره وسیع معنای توبه در قرآن بیان داشته، هماهنگ است: «توبه لازم نیست همیشه از معصیت بوده باشد، بلکه معنای آن بازگشت به خدا است که ممکن است از کوچک‌ترین شائبه دوری از خدا بوده باشد» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۳۱۳) و «توبه به معنای برگشتن به سوی خدا هم توبه از شرک را شامل می‌شود و هم توبه از گناه را، بلکه شامل غیر این دو نیز ... می‌شود». (همان، ج ۴: ۳۸۷)

طباطبایی بازداری مطرح شده در آیه ۴۵ سوره عنکبوت را که به نماز نسبت داده شده است، «به نحو اقتضا و نه علیت تامه» می‌داند. برداشت وی از سیاق آیه این است که: «نماز عملی است عبودی، که به جا آوردنش صفتی در روح آدمی پدید می‌آورد که آن صفت به اصطلاح معروف، پلیسی است غیبی و صاحبش را از فحشا و منکرات بازمی‌دارد». به عبارت دیگر؛ «اگر مانع و یا مزاحمی در بین نباشد اثر خود را می‌بخشد، و نمازگزار را از فحشا بازمی‌دارد، ولی اگر مانعی و یا مزاحمی جلو اثر آن را گرفت، دیگر اثر نمی‌کند» (همان، ج ۱۶: ۲۰۱-۱۹۸). شاید بتوان گفت ماده «نهی» در عبارت «تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ»، به معنای بازداری مطلق به نحوی که تخلف‌بردار نباشد، نیست. همان‌گونه که نهی در نهی بین‌فردی؛ یعنی هنگامی که شخصی، دیگری را از کاری باز می‌دارد، به معنای سلب اختیار از شخص دوم و سلطه کامل فرد نخست نیست، در نهی درون‌فردی نیز نیروی بازدارنده، یگانه عامل تعیین رفتار محسوب نمی‌شود و براینده نهایی عوامل مختلف است که تعیین‌کننده نهایی رفتار خواهد بود. این دیدگاه از یافته این پژوهش مبنی بر اینکه حاصل نماز نوعی پتانسیل رفتاری است حمایت می‌کند. به نظر می‌رسد این نگاه بیش از همه برای فهم تأثیر نماز در محور رابطه با واقعیت مفید واقع شود. اما بررسی جزئیات مسئله، مستلزم پژوهش‌های بیشتر است.

پژوهش حاضر همچون هر پژوهشی، خالی از محدودیتها نیست. این تحقیق به بررسی آیات قرآن محدود شد و جا دارد مسیر گشوده شده در این تحقیق، در پژوهش‌های دیگر با استفاده از روایات ادامه یابد. از سوی دیگر، از آنجا که یافته‌های این پژوهش ساخت بیرونی نماز را پوشش می‌دهد، جا دارد در تحقیقی مجزاً به بررسی ساخت درونی نماز در پرتو این یافته‌ها پرداخته شود. همچنین بررسی الگوی به دست آمده در این تحقیق به صورت میدانی و با تکیه بر داده‌هایی که از افراد به دست می‌آید نیز لازم و مفید خواهد بود.

منابع

- اجلاس سراسری نماز(۱۳۹۰). «تأثیر نماز در بهداشت روانی و هویت نوجوانان در شهرستان شبستر». نماز، مسجد و خانواده، جلد اول(مقالات برگزیده نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، نام مؤلف در منبع ذکر نشده است). تهران: [بی‌نا].
- اجلاس سراسری نماز(۱۳۹۰). «نقش الگوهای رفتاری والدین و ترغیب فرزندان به نماز و مسجد». نماز، مسجد و خانواده، جلد اول(مقالات برگزیده نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، نام مؤلف در منبع ذکر نشده است). تهران: [بی‌نا].
- اسپیلکا، برنارد؛ رالف دبلیو هود، بروس هونسبرگر و ریچارد گرساچ(۱۳۹۰). روان‌شناسی دین بر اساس رویکرد تجربی. ترجمه محمد دهقانی. تهران: رشد.
- رحیمی، چنگیز و راضیه نصیرزاده(۱۳۸۴). «انگیزه‌های نماز خواندن و بازخورد دانشجویان نسبت به نماز». فصلنامه روان‌شناسان ایرانی، سال دوم، ش ۶ (زمستان).
- طباطبایی، محمدحسین(۱۳۷۴). تفسیر المیزان. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ پنجم.
- قرشی بنایی، علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیه، چ ششم.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق(۱۴۲۹ ق). الکافی. قم: دار الحدیث.
- گال، مردیت؛ والتر بورگ و جویس گال(۲۰۰۳). روشهای تحقیق کمی و کیفی. ترجمه احمدرضا نصر و همکاران. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سمت.
- محمدی، اصغر(۱۳۸۹). «عوامل مؤثر بر گرایش به نماز با تأکید بر نماز جماعت در بین دانشجویان دانشگاه». مسجد، جوانان، چالشها و راهکارها (مقالات برگزیده هجدهمین اجلاس سراسری نماز). تهران: [بی‌نا].
- مهرمحمدی، مجید(۱۳۸۷). «نیایش و نماز بر اساس رویکرد رفتاری‌نگر». مجله مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ش ۲ (بهار و تابستان).

- نصیرزاده، راضیه و همکاران (۱۳۹۰). «مقایسه نگرش و پابندی دانشجویان ساکن خوابگاه و دانشجویان دیگر نسبت به نماز و ادراک موانع فردی و اجتماعی و محیطی درباره آن». فرهنگ در دانشگاه اسلامی، سال پانزدهم، ش ۲ (۴۷).
- وحدانی، محمدحسین (۱۳۸۹). «تأثیر ادبیات در جذب جوانان به نماز». مسجد، جوانان، چالشها و راهکارها (مقالات برگزیده هجدهمین اجلاس سراسری نماز). تهران: [بی‌نا].
- وولف، دیوید ام. (۱۳۸۶). روان‌شناسی دین. ترجمه محمد دهقانی. تهران: رشد.
- هومن، حیدرعلی (۱۳۸۵). راهنمای عملی پژوهش کیفی، تهران: سمت.
- Argyle, Michael (2000). **Psychology and Religion/ an Introduction**. London: Routledge.
- Heiler, F. (1932). **Prayer: A Study in the History and Psychology of Religion**. Translated by: Samuel McComb. NY: Oxford University Press.
- Johnson, P.E. (1953). “**A Psychological Understanding of Prayer**”. *Pastoral Psychology*, 4(36): 33-39.
- Poloma, M.M. & B.F. Pendleton (1989). “**Exploring Types of Prayer and Quality of Life Research: A Research Note**”. *Review of Religious Research*, 31: 46-53.
- Poloma, M.M. & B.F. Pendleton (1991). **Exploring Neglected Dimensions of Quality of Life Research**. Lewiston, NY: Mellen.
- Pratt, J.B. (1920). **The Religious Consciousness, a Psychological Study**. NY: MacMillan.
- Pratt, J.B. (1926). **Objective and Subjective Worship, Religious Psychologie: Veröffentlichungen des Wiener Religious Psychologischen Forschungs Institutes**. 1: 42-48.
- Pratt, J.B. (1950). **Eternal Values of Religion**. NY: MacMillan.

